

Werkloze hoofdkostwinners in Friesland en hun omgang met geld

J.A.C. VAN OPHEM

Het van kracht worden van de wet Vermeend-Moor was voor de Friese arbeidsbureaus de aanleiding tot het verlenen van een onderzoeksopdracht aan de Fryske Akademy. Het doel van deze opdracht was het verkrijgen van inzicht in de economische omstandigheden en het arbeidsmarktgedrag van langdurig werklozen in Friesland om zodoende op effectieve wijze regelingen uit te kunnen voeren, die tot doel hebben de (her)intreding van langdurig werklozen te bevorderen.

In de serie Armoede wijdt dit tijdschrift twee artikelen aan dit onderzoek. Dit artikel gaat over het onderzoek onder werkloze hoofdkostwinners, terwijl in een volgend artikel Herberigs aandacht besteedt aan jongeren, die geen hoofdkostwinner zijn.

Begin 1990 is de werkloosheid in Nederland nog steeds hoog te noemen. Ondanks het feit dat eind jaren tachtig het aantal werklozen grotendeels door een definitieverandering is gedaald (van circa 600.000 tot circa 400.000). Binnen de categorie werklozen is in de jaren tachtig het aantal van de langdurig werklozen (langer dan één jaar als werkzoekende ingeschreven) gegroeid. Eind jaren tachtig heeft dit geleid tot extra aandacht voor deze categorie bij beleidsmakers en beleidsuitvoerders. Speciale regelingen zijn voor hen ontworpen: om- en bijscholing, werkervaringsplaatsen, wet Vermeend-Moor banenplannen en in 1989 de oriëntatiegesprekken.

Bij de uitvoering hiervan speelt het arbeidsbureau een centrale rol. Daarnaast kent de werkloosheids- en werkgelegenheidsontwikkeling een regionale component: sommige gebieden in Nederland hebben meer geprofiteerd van het economisch herstel in 1984 (bijvoorbeeld de Randstad en Noordbrabant) en andere hebben minder geprofiteerd (o.a. de provincie Friesland). Verwacht wordt dat in het geval van Friesland deze ongelijkheid niet

minder zal worden door enerzijds groei van de beroepsbevolking en anderzijds de minder gunstige werkgelegenheidsontwikkeling.

Onderzoeksoepzet

Er is gekozen voor een onderzoeksoepzet waarbinnen de mogelijkheden van groot- en kleinschalig onderzoek gecombineerd worden. Besloten is naast een survey-onderzoek, onder een steekproef uit de Friese werklozenpopulatie, een vijftal regionale, kwalitatieve onderzoeken uit te voeren. Deze werkwijze biedt de mogelijkheid het globale beeld dat ontstaat op grond van de gegevens die in het survey-onderzoek verzameld worden, enerzijds te verrijken met de informatie uit de kwalitatieve onderzoeken en anderzijds aan te vullen met informatie over mogelijke lokale/regionale verschillen. De voorbereidingen voor het survey-onderzoek zijn gestart in juni 1987. In de maand november zijn de gegevens verzameld waarna de verwerking van het materiaal volgde. De kwalitatieve onderzoeken zijn in 1988 gehouden.

Het resultaat van deze expeditie is eind 1989 gepubliceerd (Verhaar e.a., 1989). Deze studies zijn sterk beleidsrelevant en leggen eerder het accent op 'fact-finding' dan op theorieconstructie en -toetsing. Maar het materiaal leent zich ook voor het laatste doel. (zie de Goede en Van Ophem, 1990; Van Ophem 1990).

We beperken ons in dit artikel tot die huishoudens waarvan de hoofdkostwinner (de hoofdverantwoordelijke voor de inkomensvererving) werkloos is. Dit betekent dat we hier geen aandacht besteden aan jongeren die nog bij hun ouders thuis wonen en aan herintredende vrouwen. Het huishouden waartoe deze werklozen behoren, heeft niet te maken gehad met de inkomenssituatie, die door schaarste gekenmerkt wordt.

Een tweede inperking van deze bijdrage is een geografische. De gegevens hebben betrekking op Friesland, een provincie van Nederland met een gemiddeld inkomen per hoofd dat lager is dan het landelijk gemiddelde. Dit artikel is verder als volgt opgebouwd: eerst

vindt een korte literatuurverkenning plaats, wordt de probleemstelling toegespitst en worden vijftien hypothesen geformuleerd. Vervolgens wordt de dataset besproken. Dan volgen de resultaten van de hypothesetoetsing voor de huishoudens in Friesland met een kostwinner die werkloos is aan het eind van de jaren tachtig. Tenslotte worden conclusies getrokken en enkele aanbevelingen gedaan.

Literatuurverkenning en probleemstelling

Werklozen noemen de financiële achteruitgang het meest als nadeel van de werkloosheid (Becker en Vink, 1986). Vrijwel altijd gaat werkloosheid gepaard met een inkomensachteruitgang. Naarmate de werkloosheid voortduurt is er meestal sprake van een verdere verslechtering van de financiële situatie doordat men na verloop van tijd in de bijstand terecht komt (wat een verdere inkomensdaling betekent), financiële reserves uitgeput raken en uitgestelde aankopen vaak niet langer achterwege kunnen blijven. Langdurige werkloosheid betekent in veel gevallen jarenlang rondkomen van een inkomen op het niveau van het sociaal minimum.

In de afgelopen jaren is regelmatig onderzoek verricht naar de financiële positie van minima en/of werklozen in Nederland. Hieruit komen een aantal strategieën en aanpassingen naar voren die veelvuldig worden gebruikt om van een minimum inkomen rond te kunnen komen. De belangrijkste daarvan zijn: bezuinigen, aanspreken van financiële reserves (spaar geld), minder of niet meer sparen, lenen en schulden maken, uitstellen van betalingen en aankopen en bijverdienen (Becker en Vink, 1986; Engbersen et al, 1986; Oude Engberink, 1987).

Bezuinigd wordt op een groot aantal zaken. Vooral vakantie en uit (eten) gaan worden heel vaak genoemd (door meer dan 50% van de werklozen). Daarnaast wordt frequent bezuinigd op kleding en schoeisel, meubilair, de auto, huishoudelijke apparatuur, boeken, kranten en tijdschriften. Huisvestingskosten worden zelden als bezuinigingspost genoemd, dit ligt echter voor de hand aangezien deze kosten (huur of hypotheeklasten) op korte termijn niet zomaar verlaagd kunnen worden (Becker en Vink, 1986; Oude Engberink, 1987).

In een groot aantal gevallen worden financiële reserves aangesproken om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen (Becker en Vink, 1986; Beljon, 1973). Om grote aanschaffen, vooral duurzame consumptiegoederen, en andere onverwacht grote uitgaven te kunnen

financieren wordt nogal eens geld geleend, aangezien men geen financiële reserves (meer) heeft om op terug te vallen (Oude Engberink, 1987). Behalve door het lenen van geld ontstaan ook regelmatig schulden doordat gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheid om op afbetaling te kopen, te veel geld op te nemen van bank of giro en het uitstellen van het betalen van rekeningen (Becker en Vink, 1986; Oude Engberink, 1987).

Zelfs kleine schulden kunnen in een minimum inkomenssituatie gemakkelijk leiden tot grote financiële problemen. De ruimte om zelfs kleine aflossingen of betalingsachterstanden weg te werken ontbreekt in het maandelijks budget. De bestedingsruimte die resteert, wordt zo klein dat nieuwe tekorten ontstaan. Zo ontstaat een spiraal van verschuldiging die erg moeilijk te doorbreken is. Hierbij speelt mee dat lenen van geld in vrijwel alle gevallen betekent dat er rente betaald moet worden waardoor de vrije bestedingsruimte nog kleiner wordt (Oude Engberink, 1986).

Een andere mogelijkheid die benut wordt om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen of wat meer financiële ruimte te verkrijgen is het bijverdienen. Het lijkt er echter op dat dit niet frequent voorkomt. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat het erg moeilijk is om de omvang van dit fenomeen zicht te krijgen, aangezien het hier veelal om 'zwarte' diensten gaat die niet opgegeven worden. Mevissen en Renooy (1986) stellen dat het werklozen veelal aan scholing, contacten en middelen ontbreekt om aan de informele economie deel te kunnen nemen. Hun conclusie is dan ook dat 'zwart' werken onder werklozen veel minder voorkomt dan onder werkenden. Naast de door Mevissen en Renooy genoemde oorzaken voor het minder voorkomen van zwart werken onder werklozen, speelt ook mee dat werklozen in sterke mate te maken hebben met zowel formele (van de uitkeringsinstanties) als informele sociale controle.

Het totaalbeeld dat ontstaat van de financiële situatie van huishoudens die van een minimum inkomen moeten leven of daar net iets boven zitten, is verre van rooskleurig. In 1985 blijkt 39% van de huishoudens met een werkloosheidsuitkering als hoofdbron van inkomen, een huishoudinkomen te hebben dat beneden het beleidsmatig minimum ligt. Verder geeft 53% van de huishoudens met als enige inkomensbron een werkloosheidsuitkering, te kennen de eindjes niet meer aan elkaar te kunnen knopen (Berghman e.a., 1988).

De onderzoeksresultaten die in het voorgaande gepresenteerd werden, zijn gebaseerd op onderzoek dat vóór 1987 is uitge-

geleend, reserves oude Engelen van len door-mogelijk-geld op uitstellen ecker en

en mini-eiden tot imite om achters-et maan-e die res-tekorten van ver-reken is. d in vrij-e betaald edings-gberink,

wordt om open op en is het dit niet er opge-om op de krijgen, rte' ver- worden.

dat het acten en eke eco-onclusie erklozen kenden. ooy ge-brkomen n, speelt e te ma-de uitke-nale con-

anciële en mini-net iets In 1985 en werk-en inko-nat dat be-dan. Verder ls enige tkering, elkaar te B).

et voor-n geba-s uitge-

ber 1990

voerd. Het is grotendeels ontleend aan Herbergs (1989).

De (toename van de) schaarste aan inkomen leidt tot allerlei gedragsveranderingen van de huishoudens op het eigen financieel economisch terrein. De vraag welke veranderingen dit zijn, valt uiteen in drie subvragen:

- Welke veranderingen in het huishoudelijke gedrag treden op?
- Welke veranderingen treden vaker op dan andere?
- Leidt het verschil in huishoudinkomen tot ander gedrag op het terrein van de lopende uitgaven?

Als een hoofdkostwinner met werkloosheid geconfronteerd wordt, impliceert dat verslechterende economische omstandigheden van het huishouden. Een huishouden probeert daarbij een eenmaal bereikt levensniveau zoveel mogelijk te handhaven. Een vermindering van het inkomen betekent dat het huishouden minder te besteden heeft. Omdat de levensstandaard (gewenst levensniveau) op korte termijn niet verandert bij inkomens teruggang, treedt er een spanning op tussen wat gewenst is en wat aan behoeften gerealiseerd kan worden.

Huishoudeconomisch gezien zal er gereageerd worden. De planning van een huishouden wordt veelal door de externe gebeur-

tenis van economische verslechtering door-kruist. Het huishouden ziet zich geconfronteerd met een toegenomen spanning tussen wensen en middelen. Afhankelijk van de situatie zal een huishouden zich òf proberen aan te passen aan de situatie òf actief nieuwe hulpbronnen aanboren of een combinatie van beide. Men zal vertraagd reageren (vgl. van Ophem, 1988). Dit laatste vloeit voort uit de reële veronderstelling dat een huishoudende gewenste situaties probeert te bereiken die niet ver verwijderd zijn van de huidige situatie (gewoontgedrag en 'satisficing behavior'). Dit impliceert ook dat voor huishoudens bestaanszekerheid (inkomenszekerheid) van groot belang is.

Vanuit bovenstaande gedachtengang kunnen 15 hypothesen worden afgeleid (zie schema 1).

Steekproef en dataset

Uit het bestand van de Friese arbeidsbureaus zijn op aselechte wijze namen getrokken. De steekproef is gestratificeerd naar leeftijd, geslacht en duur van de werkloosheid. De uiteindelijke steekproef, kortweg steekproef genoemd, omvat 557 mensen voor het schriftelijke gedeelte en 687 voor het telefonisch interview.

In onze analyse worden de gegevens gebruikt

Schema 1. De te toetsen hypothesen

H1: Het merendeel van huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner bezuinigt of heeft bezuinigd gedurende de periode van werkloosheid.
 H2: Huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner kiezen vaker voor bezuinigen dan voor de verwerving van extra arbeidsinkomsten.
 H3: Het merendeel van de huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner hebben als gevolg van werkloosheid te maken gehad met een daling van hun spaartegoed.
 H4: Het alternatief lenen komt minder voor bij huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner dan de alternatieven bezuinigen en vermindering van het spaartegoed.
 H5: Vooral huishoudens van werklozen in de laagste inkomens-categorie bezuinigen vaker op de lopende uitgaven.
 H6: Er wordt vooral bezuinigd op lopende uitgaven in huishoudens met een hoofdkostwinner die werkloos is.
 H7: Huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan dan het gemiddelde van de Nederlandse bevolking.
 H8: Huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner stellen vaker (meer dan gemiddeld) om financiële redenen de aanschaf van duurzame consumptiegoederen uit.

H9: In huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner wordt meer dan gemiddeld bezuinigd op uitgaven die samenhangen met deelname aan het sociale verkeer.
 H10: In meerpersoonshuishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is neemt het gemeenschappelijk overleg toe.
 H11: Bij huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, is bij de meeste huishoudens sprake van een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit.
 H12: Huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, hebben een hoger minimaal benodigd huishoudinkomen als percentage van hun feitelijk inkomen dan gemiddeld in Nederland.
 H13: In huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, komen betalingsachterstanden meer voor dan gemiddeld in Nederland.
 H14: In huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, komt het verkopen van bezittingen om dagelijkse uitgaven te betalen meer voor dan gemiddeld in Nederland.
 H15: Het hebben van een betalingsachterstand en het verkopen van bezittingen om dagelijkse uitgaven te betalen, komt in de categorie huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, minder voor dan de alternatieven bezuinigen en ontsparen.

van 254 werkloze hoofdkostwinners, waarvan 175 langer dan één jaar werkloos is. Bijna de helft (48.4%) behoort tot de categorie gezinnen, 37.8% tot de categorie alleenstaanden en 14.6% tot de éénoudergezinnen.

Zowel bij de alleenstaanden als bij de eenoudergezinnen bedraagt in meer dan 90% van de gevallen het huishoudinkomen minder dan f 1500 per maand. Bij de categorie werkzoekenden met partner is dit 56%. Enerzijds heeft dit te maken met het feit dat het relevante minimumbedrag in deze categorie hoger is dan voor alleenstaanden en eenoudergezinnen. Anderzijds vloeit dit voort uit het feit dat in sommige van deze huishoudens er een partner is die bijdraagt aan het huishoudinkomen.

Het eigen netto inkomen van de hoofdkostwinner is lager in de categorie huishoudens waar andere leden bijdragen aan het huishoudinkomen (zie Herberigs, 1989, p. 102 e.v.). Het netto huishoudinkomen en het netto huishoudinkomen (inclusief huursubsidie en kinderbijslag) minus de vaste lasten, hangen zeer sterk met elkaar samen (correlatiecoëfficiënt = 0.82).

Voor twee huishoudtypen is de relatie tussen de hoogte van het netto huishoudinkomen en de variabelen leeftijd, geslacht en duur van de werkloosheid in een regressie-analyse gegeven. Voor de categorie werkloze hoofdkostwinner met partner en eventuele kinderen blijkt de duur van de werkloosheid een duidelijke samenhang met de hoogte van het eigen netto inkomen te vertonen; hoe langer werkloos, hoe lager het huishoudinkomen. Dit geldt niet bij de categorie alleenstaanden.

Kendall's Tau voor de gehele populatie tussen kort en langdurig werkloze hoofdkostwinner zijn en huishoudinkomen is -0.16.

Ook op deze dataset zijn de standaardrelaties tussen huishoudinkomen en demografische huishoudkenmerken aanwezig (vgl. Van

Ophem, 1988, hoofdstuk 4). Bovenstaande exercitie leidt tot de conclusie dat de categorie werkloze hoofdkostwinners of een schaarste aan inkomen heeft (behoort tot de laagste inkomenscategorie) of een lager inkomen heeft dan in het verleden. Dit laatste geldt voor de categorie werkzoekenden met partner, ook na toepassing van de strategie extra-inkomen verdienen. De schaarste is daar toegenomen. Van alle huishoudens heeft 75% een huishoudinkomen dat minder is dan f1500 per maand.

Toetsing

Tabel 1 geeft een overzicht van veranderingen in de hoofdalternatieven in de huishoudvoering van hoofdkostwinners die werkloos zijn. Het merendeel van deze huishoudens bezuinigt of heeft bezuinigd gedurende de periode van werkloosheid. Hypothese 1 wordt dan ook bevestigd.

Tabel 1. Verandering in hoofdalternatieven van de huishoudvoering (in %)

alternatief	%	N
-bezuinigen	72.4	254
-vermindering van spaartegoed	63.0	246
-geld lenen (excl. hypotheke)	17.7	186
-om financiële redenen meer betaald werk verrichten	22.4	183
-meer tijd aan de huishouding besteden	56.0	248
-sterke toename van huishoud-economische rationaliteit	63.8	254

Bezuinigen komt meer voor dan het om financiële redenen betaald werk verrichten van een van de leden van het huishouden. Relatief weinig komt het alternatief lenen voor. Het komt veel minder voor dan de alternatieven bezuinigen en daling van het spaartegoed. De hypothesen 2 tot en met 4 worden bevestigd.

Aan de respondenten is gevraagd aan te geven op welke posten ze bezuinigd hebben

Tabel 2. Uitgaven waarop wordt bezuinigd door het huishouden van werkloze hoofdkostwinners en samenhang met het huishoudinkomen

bezuiniging	huishoudens		samenhang met huishoudinkomen (tau C)	samenhang met huishoudgrootte (tau C)
	%	N		
-kleding en schoeisel	34.2	253	-	-
-auto	16.8	252	-	0.07
-voeding	15.7	253	-	-
-boeken, tijdschriften en kranten	19.0	252	0.10	-0.16
-energie	11.0	253	-	-

positieve waarde voor tau C duidt op frequent bezuinigen op betreffende post in de lagere inkomenscategorieën.

- = niet significant; significantiedrempel $p < 0.05$

(open vraagstelling). Tabel 2 geeft hiervan het resultaat voor de vijf meest genoemde posten. Het zijn volgens verwachting lopende uitgaven.

Er wordt vooral op lopende uitgaven bezuinigd in huishoudens met een hoofdkostwinner die werkloos is.

Hypothese 6 wordt dan ook bevestigd. Dit geldt niet voor hypothese 5. Slechts bij één uitgavenpost is een significante samenhang met het huishoudinkomen: in de laagste inkomenscategorieën wordt niet vaker bezuinigd op de lopende uitgaven dan in de hogere. Bij twee van de vijf uitgaven categorieën is een significante samenhang met huishoudgrootte aanwezig: grotere huishoudens bezuinigen vaker op boeken, tijdschriften en kranten en kleinere huishoudens op de gebruikskosten van de auto.

Tabel 3 geeft een overzicht van de huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner naar de aanschaf van een aantal duurzame consumptiegoederen.

Vanwege de vergelijkbaarheid is de lijst identiek aan die van Van Ophem (1988). De gegevens uit de studie van Van Ophem (1988) zijn uit het begin van de jaren tachtig. Gezien de verbetering van de economische situatie na-

dien zal het 'echte' gemiddelde waarschijnlijk hoger zijn. De frequenties in tabel 3 van de populatie langdurig werklozen wijken significant af van die van het gemiddelde van de Nederlandse bevolking ($X^2 = 73.0$ bij 5 vrijheidsgraden). Huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner schaffen minder vaak duurzame consumptiegoederen aan dan het gemiddelde van de Nederlandse bevolking. Hypothese 7 wordt derhalve bevestigd.

Ook hypothese 8 wordt volgens tabel 4 bevestigd. Huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner stellen vaker (meer dan gemiddeld) om financiële redenen de aanschaf van duurzame consumptiegoederen uit. De X^2 is 11.5 bij 5 vrijheidsgraden.

Volgens tabel 5 wordt in huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is meer dan gemiddeld bezuinigd op uitgaven die samenhangen met de deelname aan het sociale verkeer. Ook hier zijn de resultaten uit de studie van Van Ophem (1988) als gemiddeld voor de Nederlandse bevolking gekozen. De X^2 is hier 27.6 bij vier vrijheidsgraden. Hypothese 9 wordt bevestigd.

Volgens tabel 6 neemt het meer met elkaar gaan overleggen over zaken die aangekocht worden toe bij de huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is.

Tabel 3. Huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is naar de aanschaf van een aantal duurzame consumptiegoederen

artikel	%	N	samenhang met huish. inkomen (Tau C)	samenhang met huish. grootte (Tau C)	% Nederl. populatie*
-bankstel	13.4	179	-	-	18.9
-vloerbedekking	18.5	180	-	-	35.4
-huishoudelijke apparaten	16.9	180	-	-	38.3
-aankoop van auto	6.3	179	-	-	36.2
-aankoop van (brom)fiets	13.4	179	-	-0.11	47.8
-aankoop van tv, video, audio	18.1	180	-	0.22	39.5

* Bron: Van Ophem, 1988, p. 115.

Tabel 4. Huishoudens naar duurzame consumptiegoederen die om financiële redenen niet zijn aangeschaft

artikel	%	N	samenhang met huish. inkomen (Tau C)	samenhang met huish. grootte (Tau C)	% Nederl. bevolking 1983**
-bankstel	18.3	180	.*	-	13.1
-vloerbedekking	13.0	178	-	-	11.3
-huishoudelijke apparaten	9.8	178	-	-	10.1
-auto	12.2	180	-	-	6.0
-(brom)fiets	9.4	180	-	-	5.7
-aankoop van tv, video, audio	17.3	180	-	-	12.0

* significant bij $p < 0.10$

** Bron: Van Ophem, 1988, p. 116.

Tabel 5. Huishoudens van werkloze hoofdkostwinners naar een aantal bezuinigingen die samenhangen met de deelname aan het sociale verkeer

bezuinigingspost	bezuinigd door		samenhang met huish. inkomen (Tau C)	samenhang met huish. grootte (Tau C)	% Ned. bevolking*** 1983
	%	N			
-op bezoek gaan bij familie of vrienden die ver weg wonen	45.7	253	-	-	28.5
-kadootjes geven	62.5	253	**	**	41.4
-café bezoek*	41.9	253	0.10	0.25	36.3
-bioscoop/theater/concertbezoek*	38.7	253	0.23	0.23	26.7
-roken, drinken, snoepgoed	37.2	253	-	-	34.8

Een positieve waarde voor tau C geeft aan dat de hogere inkomenscategorieën minder op betreffende uitgave bezuinigen.

significant $p < 0.05$

* relatief groot aandeel niet-gebruikers die hierop niet bezuinigd kunnen hebben, vooral in de categorie respondent met partner en eventuele kinderen.

** significant bij $p < 0.10$

*** bron: Van Ophem (1988), p. 111.

Dit komt meer voor in de grotere huishoudens. Hypothese 10 wordt dan ook bevestigd. De scores op de elementen van de index toename van huishoudeconomische rationaliteit – prijsbewuster geworden in aankoopgedrag; zuiniger geworden zijn; meer gaan letten op de prijs/kwaliteitsverhouding van goederen en diensten; meer informatie gaan verzamelen over de aankoop van goederen en diensten –, zijn volgens de verwachting hoog (zie Van Ophem, 1988). Veranderingen op de elementen van de index komen meer bij de laagste inkomenscategorie voor. Ook dit is volgens de verwachting. Opgemerkt dient te worden dat de populatie werkloze hoofdkostwinners zowel de langdurig als de kortdurig werklozen omvat. De sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit is positief gecorreleerd met de werkloosheidsduur (Van Ophem, 1990). De index sterke toename van huishoudeconomische rationaliteit is in tabel

1 opgenomen. Bij huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, is in het merendeel van de gevallen sprake van een sterke toename van de huishoudeconomische rationaliteit. Hypothese 11 wordt bevestigd.

Budgetverruiming kan ook plaatsvinden door een toename van de huishoudelijke productie (zie Goossens en De Vos, 1990). Tabel 6 geeft inzicht in vier elementen hiervan namelijk de variabele meer tijd aan de huishouding besteden. Deze is hoger dan het gemiddelde voor Nederland en ook hoger voor de laagste inkomenscategorie (vgl. Van Ophem, 1988). Dit geldt ook voor het tweede element: meer dingen zelf doen om geld uit te sparen, en in mindere mate voor het derde element: meer tijd kwijt met het zoeken naar koopjes. Het vierde element, meer klusjes gaan doen om geld bij te verdienen, komt vanwege rantsoeneringseffecten minder vaak voor.

Tabel 6. Mening van werkloze hoofdkostwinner over verandering in een aantal facetten van de huishouding

facetten van de huishouding	%	N	samenhang met huish. inkomen (Tau C)	samenhang met huish. grootte (Tau C)
-prijsbewuster geworden in aankoopgedrag	79.9	249	0.10	-0.10
-meer zoektijd naar koopjes	48.4	241	0.11	-0.14
-meer tijd aan de huishouding gaan besteden	56.0	248	-	-0.17
-meer met elkaar gaan overleggen over zaken die aangekocht gaan worden	70.8	168	-	-0.13
-zuiniger geworden	78.3	249	0.12	-0.11
-meer gaan letten op de prijs/kwaliteitverhouding van goederen en diensten	73.3	247	0.10	-
-meer informatie gaan verzamelen over de aankoop van goederen	48.3	242	-	-
-meer klusjes gaan doen om geld bij te verdienen	19.6	250	-	-
-meer dingen zelf doen om geld uit te sparen	62.8	247	0.13	-

Tabel 7. Huishoudens van werkloze hoofdkostwinners naar kenmerken van de financiële situatie en het financieel beheer

kenmerken van de financiële situatie	%	N	samenhang met huish. inkomen (Tau C)	samenhang met huish. grootte (Tau C)
-betalingsachterstand	15.1	186	-	-
-vermindering van spaartegoed sinds begin van werkloosheid	63.0	246	-	-
-geld lenen	17.7	186	-	0.13
-verkoop van bezittingen om dagelijkse uitgaven te betalen	18.8	186	-	-
-dingen samen doen om uitgaven uit te sparen	25.4	187	-	-
-meer dingen zelf doen om geld uit te sparen	62.8	247	-	-
-meer klusjes voor anderen doen om geld bij te verdienen	19.6	250	-	-
-op zoek zijn naar een goedkopere woning	8.1	185	0.06	-
-minimaal benodigd huishoudinkomen als fractie van huishoudinkomen > 0.8	91.7	228	0.27	-
-eigen woningbezit	18.9	185	0.21	0.14

Deze tabel bevat gedeeltelijk informatie die in eerdere tabellen naar voren is gekomen. In de categorie huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, komen betalingsachterstanden meer voor dan gemiddeld in Nederland (7.6%; vgl. Van Ophem, 1988) als rekening wordt gehouden met de betrouwbaarheidsintervallen. Hetzelfde geldt voor de verkoop van bezittingen om dagelijkse uitgaven te betalen (18.8% versus 5.1%). Ook hier is rekening gehouden met de betrouwbaarheidsintervallen. De hypothesen 13 en 14 worden bevestigd.

Combinatie van de resultaten uit de tabellen 1 en 7 leert dat een betalingsachterstand en het verkopen van bezittingen om dagelijkse uitgaven te betalen in de categorie huishoudens waarvan de hoofdkostwinner werkloos is, minder voorkomen dan de alternatieven bezuinigen en ontsparen. Hypothese 15 wordt bevestigd.

Conclusies en aanbevelingen

Van de in schema 1 genoemde hypothesen is hypothese 5 verworpen en zijn de andere hypothesen bevestigd. Het theoretisch kader dat voor de afleiding van de hypothesen gebruikt is, heeft een hoge mate van geldigheid voor de werkloze hoofdkostwinners in Friesland. De Friezen zijn op het punt van gedragsverandering in economisch/huishoudkundige zin als gevolg van (toenemende) inkomenschaarste niet anders dan de werkloze hoofdkostwinners.

Ten aanzien van de derde vraag van de probleemstelling geldt dat het antwoord ontkennend is. Hypothese 5 is verworpen.

De resultaten van dit onderzoek laten andermaal zien dat het merendeel van de huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner en met name een langdurig werkloze behoort tot de kwetsbare huishoudens. Voor het resultaat van de huishouding maakt het een groot verschil of men lange tijd in een situatie van inkomensschaarste verkeert of verwacht te gaan verkeren. Het lang vertoeven in een situatie met een laag inkomen leidt tot een vermindering van de aanwezige voorraad duurzame goederen en financiële middelen. Problemen op het gebied van de verzorging kunnen hierdoor worden verscherpt.

Voor huishoudens met een werkloze hoofdkostwinner is het beleid ten aanzien van werkloosheidsbestrijding en de sociale zekerheid van groot belang. Voor de huishoudens is het gezien de gewenste verbetering van de inkomens- en bestedingspositie van belang dat de hoofdkostwinner niet al te lang werkloos blijft.

Algemeen en specifiek beleid is dan van belang: economische groei (meer banen), betere arbeidsbemiddeling en meer scholing.

Summary

The aim of this study was to gain insight into the economic circumstances and labourmarket behaviour of long-lasting unemployed in Friesland, as to develop effective regulations, which are aimed at the stimulation of long-lasting unemployed to reenter the labourmarket. The results of this study show again that the larger part of households with an unemployed breadwinner belongs to the group of vulnerable households.

For the results of housekeeping it makes a great difference whether one is in a situation of income-shortage or expects to be. Being in a situation of low-income for a longer period leads to a diminution of stocks on hand, durable goods and finance. Problems with caring may be aggravated by this situation. For households with a jobless breadwinner the policy with regards to the unemployment-fight and social security is of vast importance. For the households it is, in view of a desired improvement of the income- and creditposition, important that the breadwinner does not stay unemployed for all that long.

General and specific policy then is necessary: economic-growth (more jobs), improved labourmarket mediation and more schooling.

Literatuur

- Becker, J.W., R. Vink, m.m.v. J. Godschalk, 1986. Enige aspecten van arbeid in de toekomst: een verkenning tot het begin van de jaren negentig. Sociale en Culturele Studies 7, Den Haag, Staatsuitgeverij.
- Beljon, J.A.S., 1973. Consumptieve bestedingsmogelijkheden bij werkloosheid. In: Sociaal Bestek 16 (1973), pp. 405-422.
- Berghman, J., R. Muffels en A. de Vries, 1988. Armoede en armoede-onderzoek in de E.G. In: Tijdschrift voor Arbeidsmarktvraagstukken, 4, 1988 (2), pp. 15-26.
- Bonting B. en J.G. Fiseler, 1989. Deel III: Bolsward en Sneek. In: C.H.A. Verhaar, J.A.C. van Ophem en M.P.M. de Goede (red.): Onderzoek naar de economische omstandigheden en het arbeidsmarktgedrag van langdurig werklozen in Friesland", Leeuwarden, Fryske Akademy.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 1988. Statistisch Zakboek 1988. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- Deaton, R.M., J. Müllbauer, 1980. Economics and consumer behaviour. Cambridge U.P., Cambridge.
- Engbersen, G., A. Tans en R. van der Veen, 1986. Een minimaal bestaan: tussenanalyse van een onderzoek naar de financiële en maatschappelijke positie van huishoudens met een minimum inkomen. GSD Rotterdam.
- Goede, M.P.M. de, G. Maassen, 1988. Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner. Diss., Utrecht.
- Goede, M.P.M. de, J.A.C. van Ophem, 1990. Job search behaviour of unemployed in the Frisian labour market. In C.H.A. Verhaar (1990) pp. 81-106.
- Goossens, R.C., e.a., 1987. Huishoudvoering met een laag inkomen. Theoretische aanzetten voor de bestudering van strategieën in het huishoudelijk handelen bij beleidsminima. Vakgroep Huishoudkunde, rapport nr. 3. LU, Wageningen.
- Goossens, R.C., E.L. de Vos, 1990. Huishoudvoering met een laag inkomen. Resultaten van het survey-onderzoek. Vakgroep Huishoudstudies, LU, Wageningen.
- Herberigs, H.A.G., 1989. Deel I: survey. De sociaal-economische omstandigheden van werklozen in Friesland. In: C.H.A. Verhaar, J.A.C. van Ophem en M.P.M. de Goede (red.): Onderzoek naar de economische omstandigheden en het arbeidsmarktgedrag van werklozen in Friesland. Leeuwarden, Fryske Akademy.
- Kroft, H., G. Engbersen e.a., 1989. Een tijd zonder werk. Een onderzoek naar de levenswereld van langdurig werklozen. Stenfort Kroese, Leiden/Antwerpen.
- Ophem, J.A.C. van, 1988. Huishoudens en Inkomensdaling. Diss., Wageningen.
- Ophem, J.A.C. van, 1990. Unemployed main breadwinners and money management. In: C.H.A. Verhaar "Frisian long-term unemployment", Leeuwarden, Fryske Akademy (1990) pp 107-143.
- Oude Engberink, G., 1987. De balans drie jaar later. Nieuw onderzoek naar de financiële situatie van de sociale minima. GSD, Rotterdam.
- C.H.A. Verhaar, J.A.C. van Ophem en M.P.M. de Goede (red.), 1989. Onderzoek naar de economische omstandigheden en het arbeidsmarktgedrag van werklozen in Friesland. Leeuwarden, Fryske Akademy.
- C.H.A. Verhaar, M.P.M. de Goede e.a., 1990. Frisian long-term unemployment. Leeuwarden, Fryske Akademy.

Auteur

Dr. J.A.C. van Ophem, universitair docent (huishoudeconomie), vakgroep Huishoudstudies, Postbus 8060, 6700 DA Wageningen.